ALTERNATOR
Misliti znanost.

O potrebah: od biologije k psihologiji

13. 4. 2023

Number: 15/2023

Author:

- Dino Manzoni

Foto: Katja Bidovec

V psihologiji se od štiridesetih let prejšnjega stoletja dalje – takrat je ameriški psiholog Abraham Maslow (https://doi.org/10.1037/h0054346) predlagal svojo teorijo človeške motivacije – vse bolj pogosto, tudi v splošni javnosti, človeško vedênje zapopada v okviru psihologije potreb. Maslowovo teorijo motivacije bomo vzeli kot reprezentativni primer, saj je na njenih osnovah najbolj enostavno demonstrirati oziroma orisati neko paradigmo mišljenja, ki v sodobni psihologiji (še vedno) zavzema osrednje mesto. V prispevku bomo shematsko orisali tovrstno psihološko usmeritev, njene implikacije in zaključili s kritiko pojma potrebe ter njegove uveljavljenosti na področju preučevanja človeške psihologije.

Pojem potrebe je bil v psihologijo prevzet iz biologije in implicira idejo o zadovoljitvi. Potrebo organizem občuti kot vzgib, kot silo k odpravi neravnovesja. Ta je posledica pomanjkanja v organizmu, ki povzroča občutek nelagodja in ga sili v neposredno interesno (preživetveno), ciljno usmerjeno aktivnost, s katero skuša ponovno vzpostaviti neko »prvotno« obliko ravnovesja oziroma homeostaze.

Poleg Maslowa navedimo še nekaj znanih in pogosto uporabljenih teorij ter klasifikacij, ki imajo podobno logiko: Glasserjeva teorija potreb, Reissova teorija hotenj, Alderferjeva ERG (angl. *Existence*, *Relatedness*, *Growth*) teorija in Grawejeva teorija doslednosti. Vse temeljijo na ideji, da človeško vedênje vselej stremi k določenim ciljem, ki naj bi izpolnili njegovo bit in zadovoljili notranje gonilne sile, potrebe. Nemara je bil eden izmed prvih, ki so izpeljevali vzgibe človeške motivacije in posledično vedênje iz preddanega, naravnega, samega na sebi danega »sveta potreb«, ameriški psiholog Henry Murray (https://psycnet.apa.org/record/1938-15040-000) , ki je razvil sistem potreb v okviru teorije osebnosti, imenovane *personologija*.

Maslow kategorizira pet (oziroma osem (https://psycnet.apa.org/record/1955-02233-000)) univerzalnih sklopov ciljev, ki naj bi zadovoljili osnovne človeške potrebe, med sabo povezane in hierarhično razporejene po pomembnosti. Napredovanje po transverzali potreb zastavi na naslednji način: od tistih, ki omogočajo golo preživetje organizma in vzdrževanje ključnih organskih funkcij do tistih, ki dajejo občutek samoizpolnjenosti ter celo duhovne transcendence. Hitro lahko opazimo, da so vse oblike človeških potreb razumljene po modelu biološke koncepcije potrebe; tako Maslow (https://doi.org/10.1037/h0054346) denimo primerja psihološko pomanjkanje ljubezni s pomanjkanjem vitaminov na ravni telesne fiziologije. Čeprav sta njegovi teorija motivacije in hierarhija potreb v psihološki praksi zelo pogosto uporabljeni, namreč zaradi razmeroma enostavno razumljivih in praktično aplikativnih značilnostih, je treba opozoriti, da dokazi o veljavnosti kategorizacije niso najbolj konsistentni in prepričljivi, kot v empiričnih študijah ugotavljajo npr. psiholog David Lester (https://doi.org/10.2466/02.20.PR0.113x16z1) ter raziskovalca Rodwan Hashim Mohammed Fallatah in Jawad Syed (https://www.bookdepository.com/Employee-Motivation-Saudi-Arabia-Rodwan-Hashim-Mohammed-Fallatah/9783319677408?ref=grid-view&qid=1578456907371&sr=1-1) .

K temu bi lahko dodali še nekaj teoretsko-konceptualnih premislekov. Kot pravi Maslow (https://doi.org/10.1037/h0054346) , je »[p]raktično vsa stanja organizma […] treba razumeti kot motivirana in kot motivacijska«. Kako v tem oziru razumeti pojem potrebe? Stvar je v tem, da Maslow zapade v protislovje s samim sabo, je nekonsistenten – po njegovem je namreč vsako človeško vedênje določeno z mnogimi potrebami (in kdo je potemtakem v poziciji odločevalca, ki določi, katera se je resnično izrazila?). Prav tako je mogoče čisto vsakemu stanju organizma pripisati oznako »potreba« in tako na primer govoriti o potrebi po počitku, po aktivnosti, varnosti, samopoškodovanju, samotrpinčenju. Na ta način se izgubi bistveno določilo potrebe, kar vodi v razvodenelost tega pojma. Je potemtakem potrebe mogoče popolnoma zadovoljiti? In na čem sploh temelji merilo zadovoljenosti ali nezadovoljenosti? Prav tako pa s pojmom potrebe ne moremo zares pojasniti, zakaj je v vsakdanjem človeškem vedênju mogoče najti recimo sadistične in mazohistične komponente ter prepoznati določene težnje k dejavnosti, ki povzroča trpljenje.

Maslow dalje trdi, da zadovoljna oseba nima več potreb po na primer spoštovanju, ljubezni, varnosti. Iz tega sledi logični sklep: oseba, ki občuti željo po teh »potrebah« (v resnici vrednotah), je nezadovoljena, nerealizirana, nezdrava. Tovrstno (ne)razumevanje narave potreb, ki ga je posameznik v aktualni družbeni resničnosti ponotranjil v obliki instance nadjaza, vodi v frenetično dejavnost, s katero skuša individuum zadovoljiti vse »potrebe« ter se otresti vselejšnjega občutka nezadovolj(e)nosti, tesnobe in melanholije, ki so sestavni del čustvene klime sodobne družbe.

Kritika psihologije potreb

Maslow v okviru svoje teorije motivacije razume človeško kulturo zgolj v vlogi usmerjevalnika, ki da določa interpretacijo in način zadovoljevanja samih na sebi danih, univerzalnih, prirojenih potreb. Umanjka mu razumevanje, da specifični družbeni ustroj in jezik vzpostavljata dojemanje tega, kaj potrebe sploh so, katere izmed njih so relevantne (kaj je merilo njihove vrednosti) in kateri so možni načini njihovega zadovoljevanja. Slednje je pogosto spregledano pri analizi odgovorov udeleženih v psiholoških raziskavah.

Torej tako potreba kot želja nikakor nista nekaj, kar nekako mistično vznikne v organizmu posameznika, tako kot pojem želje nereflektirano in neutemeljeno razume Maslow, torej zgolj kot površinski izraz temeljnih potreb. Če se naslonimo na Freudovo in Lacanovo psihoanalitično teorijo in klinične empirične podatke, je treba poudariti, da človeško željo bistveno definira *intersubjektivna razsežnost*, v kateri se ta vzpostavlja. To pomeni, da je želja proizvedena in izražena zgolj znotraj jezikovne strukture, ki je kolektivno-družbena tvorba, v kateri posameznik dojema sebe in svet. Iz klinično pridobljenega materiala, in sicer v poglobljenem delu s klienti, ki sodelujejo v psihoanalitični obravnavi, se načeloma izkaže, da je to, kar si posameznik »želi«, želja, ki je bila privzeta in pripoznana s strani drugega, ki je objekt ljubezni, recimo vzornika, staršev, prijateljev, sodelavcev ali medijsko in tržno posredovanimi družbenimi vrednotami, aspiracijami in ideali. Želečega subjekta tako ne moremo obravnavati neodvisno od čustveno investiranih medosebnih razmerij.

Pravkar povedano nas pripelje do ugotovitve, da termin »potreba« v psihologiji nima zares statusa koncepta, marveč je zgolj hipotetični konstrukt, ki računa na samoumevnost in samorazvidnost. Specifični merski instrumenti, tehnike in postopki merjenja, recimo orodja, kot so standardizirani vprašalniki, do neke mere že predpostavljajo to, kar naj bi dokazovali. Potreb namreč ni mogoče neposredno opazovati in meriti, vendar jih je mogoče operativno opredeliti, recimo v smislu samoocene, do katere pridemo s pomočjo instrumentov, kot je vprašalnik. Problem je v tem, da so spremenljivke, kriteriji ter kazalniki, na katere so psihologi v specifični raziskavi pozorni in predstavljajo ter pomensko določajo nek pojem oziroma preučevani pojav, izbrani netransparentno in večinoma neutemeljeno. To sugerira, da so v njih implicitno prisotne nereflektirane predpostavke, predsodki, norme, preference in vrednote. Slednje bistveno vpliva tudi na zaključne ugotovitve raziskav ter priporočila za ravnanja, ki iz njih izhajajo. Empiričnim psihološkim raziskavam tako umanjka konsistentno in sistematično utemeljena notranja povezava množice pojmov in pojavov. Namreč v procesu raziskovanja, ki zahteva operacionalizacijo pojmov (tj. njihovo redukcijo na specifični postopek merjenja), raziskovalci upoštevajo zgolj delček realnosti, ki kot da določa vso razsežnost preučevanega pojava. Potemtakem postane zelo vprašljiva tudi sama ponovljivost, zanesljivost, veljavnost ter koherentnost ugotovitev znotraj polja psiholoških raziskav, tudi zato, ker se sam objekt preučevanja, ki je vselej družbeno ter jezikovno posredovan, v času spreminja.

Za zaključek lahko še dodamo, da sta Maslowovi hierarhija potreb ter teorija motivacije največkrat uporabljeni in precej razširjeni v okviru psihologije dela ter organizacije. Tako sta se predvsem zaradi preprostosti, koristnosti ter enostavne aplikacije uveljavili npr. na področju marketinga in upravljanja s človeškimi viri (angl. *human resource management*). Psihologi in tržniki se na tej podlagi trudijo razumeti motivacijske procese zaposlenih in interpretirati vedênja potrošnikov

ter nanje vplivati. Treba je dodati, da preučevanje potrošniške motivacije predstavlja le del trženjske znanosti, čeprav je razumevanje njenih mehanizmov in procesov bistveno za izvedbo učinkovitega trženja. Za tržnike so psihološke teorije, tehnike, instrumenti in načini razmišljanja ključna orodja, s katerimi preučujejo spremembe in dinamiko trga ter vedênja potrošnikov. Pri tem puščamo ob strani retorično vprašanje, ali je trženje proces, ki je usmerjen zgolj k zadovoljevanju naravnih, samih na sebi danih človeških potreb, ali pa slednje dejansko proizvaja in oblikuje.

Človeška družbeno in jezikovno posredovana stvarnost

Maslowovi teoriji bomo v nadaljevanju sopostavili drugačen premislek človeških potreb. S tem namenom sprva omenjamo *nebogljenost* novorojenčka, značilnost človeške vrste, ki je tuja živalski. Človeški malček je še zelo dolgo po rojstvu, dlje od kateregakoli drugega primata, v svojem psihološkem in fiziološkem zorenju ter razvoju *odvisen od skrbnika*, ki zadovoljuje njegove »potrebe«. Hipotezo o »prezgodnjem rojstvu« novorojenčka podpirajo tako fiziološki kot anatomski dokazi, pravi harvardski paleontolog Stephen Jay Gould (https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674639416) . Ta bistveno človeški hendikep v obliki organske pomanjkljivosti oziroma biološke nedovršenosti organizma loči živalsko psihologijo od človeške, saj vzpostavlja posebno razmerje človeka do okolja ter do pripadnikov njemu lastne vrste.

Izhajajoč iz tovrstnih ugotovitev je mogoče postaviti razliko med psihologijo živali in psihologijo človeka. Mogoče je trditi, da sta pri živalih razmerje in interakcija z okolnim svetom določena s podedovano *instinktivno strukturo* in specifičnimi potrebami. Človekova narava pa je zaradi nedovršenega, za preživetje pomanjkljivo opremljenega psihofiziološkega aparata novorojenčka, zaznamovana ravno z odsotnostjo neposrednega in preddoločenega instinktivnega razmerja s svetom, enostavnega programa, ki bi na podlagi posebnih okoljskih znakov usmerjal človekovo delovanje. Torej če obstaja nekaj, kar bi lahko imenovali človeška narava, je to odsotnost preddane »narave« in razvojna zmožnost (pre)oblikovanja človeku lastne narave, delovanja, s katerim se vzpostavlja določeno razmerje z okoljem. Vsak novorojenček namreč potrebuje primarnega skrbnika in *socialno okolje*, ki mu omogoča relativno dolgotrajen proces psihofiziološkega razvoja, katerega osrednje mesto zavzemata socialna interakcija in komunikacija. Na podlagi slednjih se vrši socializacija, v procesu katere se tvori nek zgodovinsko specifičen tip »človeške narave«, torej način, kako se posameznik vede in razume samega sebe. Človek tako s svojim okoljem, ki je vselej že jezikovno posredovano in torej obdelano, dano v (zgodovinsko posredovani) zavesti, nima neposrednega, celovitega odnosa. To je razlog, da človek s svojo dejavnostjo, v okolju in socialnih interakcijah nikoli ne zmore izčrpati vseh možnosti svojega delovanja, spoznavanja, investiranja psihične, afektivne energije.

Freud in Lacan: potreba, ki nikoli ni *zgolj* potreba

Torej ker je človekovo razmerje z okolnim svetom vselej posredovano skozi spoznavni aparat in organizirano v okviru, ki ga zarisuje aktivna, dinamična ekonomija psihične energije, Sigmund Freud (https://studia-humanitatis.si/izdelek/metapsiholoski-spisi-2/) v okviru svoje metapsihologije razvije pojem (na)gona (nem. *Trieb*), ki se bistveno razlikuje od pojma instinkta. Freudovi anglosaški prevajalci so v veliki meri popolnoma enačili besedo instinkt s pojmom gona. Jacques Lacan (http://www.drustvo-dtp.si/analecta/product_info.php?products_id=172) je, da bi opozoril na to površnost, vpeljal besedo *pulzija* in tako razlikoval med izrazoma *goal* in *aim*. Ker je gon oziroma užitek kot njegov produkt na strani jezika in telesa, je hermetičen, relativno avtonomen ter zato nima neposrednega razmerja z zunanjimi ciljnimi objekti, ki naj bi zadovoljevali človekove potrebe. Gon tako iz strukturnih razlogov nikoli ne more doseči *goal*, ki naj bi ga utelešala neka zunanja stvar, vendar v tem, da ga nujno zgreši, le sledi svojemu *aim*, kar pomeni, da se užitek vselej proizvede – tudi ob nujno neuspeli, spodleteli popolni zadovoljitvi potrebe ali v samem procesu njenega zadovoljevanja. Gon tako realizira svojo funkcijo v sami poti, ki jo opravi (*aim*), v svojelastnem krožnem gibanju okoli objekta, ne da bi neposredno zadovoljil potrebo tako, da bi dosegel nek partikularni cilj (*goal*). Če povemo še drugače: stvar, za katero mislimo, da nas bo zadovoljila, nikoli ni »Tisto«, kar nas dejansko zadovolji. V ponazoritev navajamo Lacanov (http://www.drustvo-dtp.si/analecta/product_info.php?products_id=172) primer: »Kadar pitate usta – tista usta, ki se odpirajo v registru pulzije –, jih ne zadovolji hrana, marveč, kot temu pravimo, ustno ugodje [užitek].« Čeprav ljudje zasledujemo neke cilje, za katere mislimo, da bodo zadovoljili naše potrebe, je tisto, kar se realizira v tem procesu, nekaj drugega kot pa gola zadovoljitev potrebe. Vselej ostane nekaj nezadovoljenega, to je ostanek, obenem pa se vselej proizvede nekakšen presežek, četudi subjektu ne uspe zadovoljiti (gole) potrebe ali pa se recimo njeni zadovoljitvi vnaprej odpove. Človeška telesnost oziroma njegova biologija je v tem oziru nenaravna, *denaturalizirana*, in sicer zato, ker jo vselej oblikuje nek presežek, (gonski) pribitek, ki ruši homeostazo in harmonijo ter sili »onkraj načela ugodja«, če se navežemo na naslov enega izmed ključnih Freudovih (https://studia-humanitatis.si/izdelek/metapsiholoski-spisi-2/) metapsiholoških spisov. Ta pritiklina v obliki gonskega užitka človeka (pri)sili k ponavljanju vedênja, četudi je to zanj lahko neracionalno in destruktivno. Tako Lacan (https://www.wiley.com/en-us/+or+Worse%3A+The+Seminar+of+Jacques+Lacan%2C+Book+XIX-p-9780745682440) : »Če žival redno jé, potem je jasno, da zato, ker ne pozna užitka lakote.«

Nadalje bomo izpostavili še Lacanovo razlikovanje med pojmi potreba, zahteva in želja. Kot smo že poudarili, je človeški novorojenček ob rojstvu popolnoma nebogljen (v primerjavi z drugimi sesalci je dejansko *nedonošenček*), zato za psihofiziološko rast in razvoj ter preživetje nujno potrebuje skrbnika, kasneje tudi širše družinsko in socialno okolje. Skrbnik opravlja funkcijo mediatorja med malčkovo zaznavo »potrebe« in njeno zadovoljitvijo ter zapolni malčkovo pomanjkljivo biološko opremljenost. Torej je zaznava in komunikacija »potrebe« vselej posredovana. Dojenček prvotno ekspresivno opozarja na svoje (kinestetične) primanjkljaje in neugodje (hrana, utrujenost, strah, premraženost itd.), in sicer s senzomotoričnimi in vokalnimi signali, kot so gestikulacije, kriki, jok. V normalnih okoliščinah te naletijo na nekoga, tj.

pomembnega drugega, ki jih prepozna, pripozna, interpretira in zanj poskrbi.

Skrbnik se v tem procesu pretvori v čustveno investiran objekt (ljubezni), katerega naloga je dekodirati znake, ki jih proizvaja malček. Zato že od vsega začetka skrbnik v resnici opravlja *dvojno funkcijo*. V tem, ko malčku zadovolji neko »potrebo«, pokaže, da se nanj odziva, ga razume, pripoznava, kar je znak pozornosti in ljubezni, v kateri povratno investira malček v obliki zahteve, ki je vselej zahteva po ljubezni, pripoznanju. Tako Lacan (https://www.scribd.com/doc/315920972/Lacan-Spisi) : »Zahteva na sebi meri na nekaj drugega, ne na zadovoljitev, na katero poziva.« Otrok se mora tako skozi psihofiziološki razvoj in socializacijo naučiti, kako artikulirati in posredovati svoja občutja nelagodja oziroma pomanjkanja na družbeno sprejemljiv način, kar vključuje prepovedi, zapovedi in konvencije, ki jih nalagajo medosebni odnosi in družbeno-kulturni režimi. To pa nemalokrat povzroča številne stiske in konflikte.

Za razliko od enostavne koncepcije bioloških potreb, na kateri temelji »psihologija živali«, je gonilo, ki tvori *jedro temeljne eksistencialne drame človeka in iz nje izhajajoče frustracije, ravno zahteva po brezpogojni, absolutni, celostni ljubezni*, ki pa je nikoli ni mogoče popolnoma realizirati. Drugi, investiran objekt ljubezni, vendarle vselej ostane drugi, tj. nedosegljiv, bistveno *tuj*. Ta nemožnost pa proizvaja nek ostanek in z njim posebno razsežnost človeške narave, ki jo imenujemo *želja*. Lacan (https://www.routledge.com/Ecrits-A-Selection/Lacan/p/book/9780415253925) pravi, da želje ne definira neko stremljenje k zadovoljitvi niti zahteva po ljubezni, temveč »razlika, ki nastane, ko odštejemo prvo od druge, sam pojav njune razcepljenosti (*Spaltung*)«. Razsežnost želje bistveno določata strukturna nemožnost izpolnitve in družbena, jezikovna posredovanost, konstitucija, zato je vsaka želja vselej želja po želji Drugega, želja po tem, kar si drugi želi, torej dejansko želja po biti želen in s tem pripoznan kot subjekt. Ker pa je želja nezavedna, je nikoli ni mogoče izraziti v celoti, saj nikoli resnično ne vemo, česa si želimo. Zato vsako vpraševanje po »lastni želji« implicira in predpostavlja vprašanje o tem, kaj si drugi (od nas) želi. Čeprav se od časa do časa zgodi, da se izpolni to, kar hočemo, se nikoli ne zgodi, da se izpolni to, kar si želimo. To je eno izmed pomembnejših dognanj psihoanalize.

Če povzamemo: psihologija potreb in na njej utemeljena teorija motivacije, ki naj bi pojasnjevala osrednje gibalo človeškega vedênja, ne upoštevata, da je psihični aparat vselej že družbeno simbolno konstituiran, organiziran in posredovan. Tako je biološki pojem potrebe treba razumeti zgolj v navezavi in razmerju, ki ga vzpostavlja s pojmi gona, želje ter zahteve, ki jih bistveno definira socialna in jezikovna razsežnost.

* Prispevek je nastal v okviru programske skupine *Raziskave o duševnih stiskah in dobrem počutju*, številka: P5-0115-23, ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in ZRC SAZU.